

- Кн. 2. – 2-ге вид., випр. – Львів: Світ., 1994. – 560 с.
5. Житіє святого Боніфатія [Електронний ресурс] / Режим доступу до твору: <http://theprayerbook.info/2111-svyatogo-bonifatiya-milostivogo-episkopra-ferentiyskogo.html>
6. Житіє Олексія, чоловіка божого [Електронний ресурс] // Туптало Д. Житія святих: у 12 т. Березень Т. 7. / переклад В. Шевчука. – Львів: Свічадо, 2008 / Режим доступу до видання: www.truechristianity.info/.../saints_content.ua
7. Кречотень В. І. Становлення поетичних форм в українській літературі XVII століття / Автореферат праць, представлених на здобуття наукового ступення доктора філол. н /у форм і наукової доповіді. / В. І. Кречотень – К. Наук. думка, 1992. – 22 с.
8. Літературознавча енциклопедія: у 2-ох т./ Автор-укладач Ю.Ковалів. – Т. 2. – К. : Академія, 2007. – 622 с.
9. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. / Д. С. Лихачев. – М.: Наука, 1967. – 360 с.
10. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII-XVIII ст. / Л. Ушкалов. – Харків: Акта, 1999. – 213 с.
11. Прокопович Ф. Елегія // Українська література XVIII ст. / Вступ. ст., упор. і прим. О. В. Мишанича; редактор тому. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 40-43.
12. Ткаченко О. Українська класична елегія. Монографія. / О. Ткаченко. – Суми: СумДУ, 2004. – 256 с.

УДК: 378:34:17.023.36:316.44(045)

*С. О. Циганій, аспірант,
Національний авіаційний університет,
м. Київ*

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація. У даній статті обґрунтовано основні принципи формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів. Приділена увага аналізу саме тих принципів, які впливають на формування фахівця юридичної галузі і комунікативної особистості.

Ключові слова: культура, професійно-правове спілкування, юрист, принцип, систематичність, свідомість, гуманізація.

С. А. Цыганій

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ОБЩЕНИЯ БУДУЩИХ ЮРИСТОВ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация. В данной статье обоснованы основные принципы формирования культуры профессионально-правового общения будущих юристов. Уделено внимание анализу именно тех принципов, которые влияют на формирование специалиста юридической отрасли и коммуникативной личности.

Ключевые слова: культура, профессионально-правовое общение, юрист, принцип, систематичность, сознание, гуманизация.

S.O. Tsyhaniy

BASIC PRINCIPLES OF FORMING THE CULTURE OF FUTURE LAWYERS' LEGAL PROFESSIONAL COMMUNICATION IN THE PROCESS

OF THEIR PROFESSIONAL TRAINING

Summary. In this paper proved the basic principles of the culture of professional and legal dialogue of future lawyers. Attention is paid to the analysis of precisely those principles that influence the formation of specialist legal industry and communicative personality.

Keywords: culture, professional and legal communication, a lawyer principle, systematic, consciousness, humanism.

Актуальність дослідження. Час не стоїть на місці і висуває нові вимоги до сучасного, прогресивного правника, і завдання вищої школи - готувати конкурентоспроможних фахівців юридичної галузі, здатних творчо мислити та приймати правильні рішення в тій чи іншій виробничій ситуації, і, безумовно, мати сформовану культуру професійно-правового спілкування. Для виконання цього важливого завдання необхідно концептуально змінювати застарілу модель формування фахівця у ВНЗ, акцентуючи увагу на принципах підготовки його як фахівця і як комунікативної особистості.

Науковцями до даного часу не запропоновано одностайного універсального підходу щодо визначення принципів здійснення професійної підготовки майбутніх юристів та формування в них культури професійно-правового спілкування. Ними аналізуються окремі аспекти цієї складної проблеми. Так, зокрема питання розгляду фахової підготовки як педагогічної системи висвітлювалось у працях таких учених, як Л. Барановська, В. Безпалько, А. Дьомін, А. Коджаспиров, Н. Кузьміна, Н. Мойсеюк, О. Семенов. Концепції спілкування розробляли А. Бондаренко, А. Брудний, О. Бодальов, А. Петровський, В. Семиченко, Л. Виготський, теорії формування особистості та її розвитку в процесі діяльності й спілкування обґрунтовували Б.Ананьев, Г.Балл, О. Леонтьев, С.Рубінштейн та ін.; положення про закономірності та механізми спілкування, професійної та ділової взаємодії - В. Кручек, В.Кан-Калик, В. Михайлюк, В. Семиченко, Г.Андреева, Г. Сагач, К. Альбуханова-Славська, Л. Вікторова, М. Лісовий, М. Пентилок, Я.Коломинський.

Метою даної статті є обґрунтування основних принципів формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Викладення основного матеріалу. На думку В. Г. Загвязинського, закони та закономірності слугують базою для виникнення і розвитку педагогічних ідей, зорієнтованих на вдосконалення освіти. Вони знаходять вихід у практику і регулюють її через систему принципів навчання і формуються у вигляді концепцій. «Теоретична концепція навчання, уявлення про суть, цілі, структуру, рушійні сили і закономірності навчання повинні знайти застосування у практиці, слугувати основою для проектування навчального процесу і його здійснення. Мостом, що з'єднує теоретичні уявлення з практикою, слугують принципи освіти» [1, С.38]. Емпіричне обґрунтування принципів, що переважно виводилися раніше із практики, тепер все більш заміняється повним теоретичним обґрунтуванням, що зводиться до схеми: задача-наукова проблема-замисел вирішення-гіпотеза-способи її перевірки-теоретична інтерпретація результатів-принцип» [1, С.47].

Сучасне суспільство переживає момент розуміння необхідності зміни концепції в галузі вищої освіти й виховання. Суспільство, нарешті, почало розуміти, що питання про те, на яких принципах повинна будуватись вища освіта та виховання майбутніх фахівців юридичної спеціальності є архіважливим. Тому однією зі складових методології науки є принципи, що визначають підходи до

явищ, які вивчаються. З огляду на це, одним із основних завдань нашого дослідження є визначення і розгляд основних вихідних положень формування культури професійно-правового спілкування майбутнього юриста.

Безумовно, потрібно і надалі використовувати загальні, вже перевірені педагогічні принципи, такі як: принцип цілеспрямованості педагогічного процесу, принцип зв'язку вищого навчального закладу з життям, принцип науковості, принцип систематичності та послідовності, принцип свідомості, творчої активності та самостійності, принцип наочності, принцип доступності навчання, принцип зв'язку навчання з практикою (з життям), принцип ґрунтовності, принцип комплексного підходу до навчання й виховання. Та беручи за основу дослідження провідних науковців, ми пропонуємо аналіз принципів, які диктує нам сучасність, і які, вважаємо, також необхідно використовувати при формуванні культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів в процесі фахової підготовки.

Принцип гуманізації та гуманітаризації. Найосновніша вимога сьогодення до всіх закладів освіти України – створення і включення в дію механізмів гуманізації освіти. Це багатогранний процес переорієнтації свідомості юристів і всього суспільства, докорінної зміни ставлень до людини в цілому [2, 3]. Однією з найвідчутніших суперечностей сучасності академік І.А.Зязюн вважає протиріччя між “зростаючою експансією техногенної цивілізації в житті людини і необхідністю збереження та розвитку гуманітарного потенціалу, духовно-моральної сфери індивіда, що в результаті постає як протиріччя між технократичним і гуманітарним, цивілізаційним і духовно-моральним напрямками розвитку освіти” [3, 12].

Вихід, зокрема, з цього протиріччя автор вбачається в ліквідації однієї з протилежностей, а в їх якісно новому синтезі, тотожності, завдяки якій лише й можливий розвиток. Гуманізація вищої юридичної освіти забезпечує розвиток особистості правознавця у відповідності з духовними цінностями загальнолюдської культури, отож важливе місце в підготовці майбутнього юриста займає засвоєння ним гуманітарної культури [4, 151].

Гуманітарна підготовка спеціаліста — основна умова розвитку та формування його професійно-правової культури. Метою гуманітаризації освіти є формування морально і духовно розвиненої особистості - майбутнього правника, рівень підготовки якого поєднує професіоналізм, інтелігентність, сформовану культуру професійно-правового спілкування. Дефіцит гуманітарної освіти став помітним фактором зниження розвитку культури спілкування майбутнього фахівця-юриста. Поняття “гуманізація” та “гуманітаризація” не є тотожними, тому буде доречним звернутися до етимології цих слів.

“Гуманізм” (від лат. *humanus* – людський) – визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей.

Гуманізація – це не тільки повернення навчального закладу до студента, повага до його особистості, довіра до нього, але це, що найголовніше, створення максимально сприятливих умов для розкриття і розвитку його здібностей, для його самовизначення, які співзвучні його особистісним цілям та інтересам” [5, 27].

Поняття гуманітарності в освіті є значно ширшим від поняття гуманізації. “Зміст слова “гуманітарний” (від лат. *humanitas* – людська природа, освіченість) включає в себе все, що має відношення до людини, суспільства” [5, 30]. Специфіка гуманітаризації пов'язана з набуттям певного аспекту знань - поглибленням його соціально-культурної направленості - і з організацією на основі цих знань відповідної пізнавальної й суспільно-корисної діяльності. У понятті ж гуманізації

акцент переноситься з пізнавальної сфери на область організації діяльності, сферу соціальних відносин.

Для практичного втілення гуманізаційного процесу в систему вищої освіти необхідне привнесення гуманістичних тенденцій у викладання кожної навчальної дисципліни. А перехід від імперативно-директивного до демократично-рівноправного способу спілкування, від монологічного до діалогічного вимагає готовності обох сторін - викладача і студента. Тому необхідно сформувати гуманістичне за своїм характером комунікативне ядро особистості як у викладача, так і у студента. У зміст комунікативного ядра О.О.Бодальов включає всі психологічні властивості, які встигли розвинути в конкретній особистості і які дають про себе знати, коли вона вступає в спілкування. Для гуманізації професійно-правового спілкування необхідно виробляти у студентів звичку "ставитися до іншої людини, ким би вона не була, як до вищої цінності, настільки ж суб'єктивно значимої, як в очах кожного з них значима їх власна особистість" [6, 185].

Отже, принцип гуманізації передбачає таку систему взаємовідносин, у яких кожен студент стає суб'єктом педагогічного процесу, а його умови дають можливість кожному майбутньому фахівцю якнайповніше розвинути, сформувати загальнолюдські цінності, розкрити свої неповторні національні та особисті риси [7, 27].

І ми повністю погоджуємося зі словами І.А.Зязюна про те, що "гуманізація освіти повинна полягати не в якісному перерозподілі годин навчального плану на ті чи інші цикли дисциплін, а в зміні уявлень про саму природу гуманітарності, яка полягає в способі освоєння світу людиною, що формується, розвивається у її відношенні до пізнання, і за такого підходу будь-яка освіта стає людською, гуманітарною" [7, 13].

Принцип культуровідповідності. Зародження принципу культуровідповідності стало можливим у першій половині XIX ст. у зв'язку з посиленням культурологічної проблематики, з новим баченням природи людини, її подвійного характеру і виділення тієї її частини, яка має назву надбіологічної, культурної [8, 21]. Стан культури будь-якого народу є основою, базисом, з якого, на думку А.Дістервега, розвивається нове покоління людей, тому той рівень культури, на якому знаходиться суспільство, ставить до системи освіти вимогу поводитися культуровідповідно. Таким чином, принцип культуровідповідності означає "навчання в контексті культури, орієнтацію освіти на характер і цінності культури, на основі її досягнень і її відтворення, на прийнятті соціокультурних норм і включення людини в їх подальший розвиток" [9, 53]. Для нашого дослідження особливе значення має той факт, що в центрі уваги знаходиться професійно-правове спілкування юриста, по-новому розуміється його сутність.

Зміст принципу культуровідповідності змінюється з часом у зв'язку з тим, що нову інтерпретацію отримують провідні філософські ідеї, що відображають уявлення про спосіб існування людини в світі. Принцип культуровідповідності орієнтується на пріоритетні культурологічні ідеї сьогодення. У зв'язку з цим принцип культуровідповідності у формуванні культури професійно-правового спілкування майбутнього юриста набуває особливої ваги. А це означає посилення ролі соціально-гуманітарної направленості в освіті, розвиток інтелектуальної, інформаційної, творчої компетентності особистості; утвердження духовно-національних цінностей; дисциплін в умовах сучасного глобального і мобільного світу.

З точки зору культурологічного підходу епіцентром виховання і розвитку є

людина, як вільна, активна особистість, здатна до особистісної самодетермінації у спілкуванні і співробітництві з іншими людьми, самою собою і культурою [8, 26]. Культура професійно-правового спілкування є, на наш погляд, основним фактором, що впливає на процес культурологічної підготовки майбутнього юриста. Від рівня цієї підготовки залежить ефективність у професійному спілкуванні, наявність контакту, двостороннього розуміння і прийняття один одного. А це є головною умовою, за наявності якої відбуватиметься оптимальний робочий процес. Таким чином, використання культурологічного підходу до розробки теоретичних основ формування культури професійно-правового спілкування є важливою педагогічною проблемою, розв'язання якої сприятиме реалізації завдань модернізації вищої освіти через її гуманізацію та гуманітаризацію.

Принцип інтеграції. Інтеграційні процеси, наявні в усіх сферах суспільного життя, є сьогодні надзвичайно суттєвими для розвитку всього людства. Вони входять у сучасний світогляд, активно впливають на способи вирішення актуальних проблем нашого часу, визначають стиль мислення. Інтеграція представляє собою процес руху і розвитку певної системи, в якій число та інтенсивність взаємодії її елементів зростає - посилюється їх взаємний зв'язок і зменшується їх відносна самотійність відносно один до одного. Досить чітко розкриває поняття інтеграції в сучасних умовах неперервного накопичення знань О. М. Семенов: її суть - "через поглиблення співробітництва у сфері освіти сприяти загальному соціально-економічному прогресу, об'єднанню потенціалів національних освітніх систем, вихованню особистості, яка усвідомлює не лише свою національну і культурну ідентичність, а й сприймає світ у всій його цілісності, розуміє власну відповідальність за його долю і готова конструктивно діяти для його збереження й розвитку" [10, 26]. Інтегративним результатом культурологічної спрямованості підготовки майбутнього юриста виступає становлення людини з гуманістичним спрямуванням, яка володіє багатофункціональними можливостями. Культурна система суспільства не може спиратися лише на прагматизм, технократизм, соціальні пріоритети, уніфіковану культуру, автократизм чи авторитаризм правління, бо тоді вона буде втягнута в космополітичний процес інтеграції. Щоб гідно, а головне із загальнонаціональною користю інтегруватися в європейський культурний простір слід безперервно творити власний культурний капітал, оберігати свої національні набутки, історичну пам'ять, літературу, мистецтво, науку, традицію. Найпродуктивніше це здатна зробити інтелігенція, майбутні правознавці. Для втілення процесів гуманізації в формуванні культури професійно-правового спілкування необхідно не лише вивчення європейської та світової теорії і практики, які мають величезний досвід дослідження спілкування, але й досить вивірена адаптація зарубіжних ідей та підходів до змісту вітчизняної культури. Адже досить часто такі прямі запозичення критично не осмислюються з позицій тих цінностей і знань, які притаманні нашій національній культурі.

Таким чином, інтеграція у процесі формування культури професійно-правового спілкування майбутнього юриста передбачає наявність різноманітних зв'язків між культурами, між дисциплінами юридично-психологічних, і філософських циклів, унаслідок чого ми одержуємо оновлену культуру професійно-правового спілкування із більш новими властивостями, а головне, можливостями. Вважаємо, що це, сприяє формуванню у студентів системного уявлення про загальні проблеми у сучасній науці та практиці, дозволяє їм бачити у відомих явищах нові закономірності.

Принцип глобалізації. Сучасний етап розвитку суспільства тісно

пов'язаний із глобалізацією, яка охоплює наймогутніші інтеграційні процеси, що несуть величезні переваги, але водночас таять у собі небачені раніше небезпеки для розвитку державних освітніх систем, національних культур і традицій [11, 47]. Глобалізацію називають то загрозою, то об'єктивною потребою, велінням часу, перспективою для виживання і збереження людської цивілізації, "інформаційною інтервенцією", ідеєю формування нового синтезу цінностей, моральних абсолютів, "єдиної, загальнопланетарної моральності" [10, 25]. На думку Б.Данієла [12,67], у цьому розумінні найважливішим соціологічним питанням є питання про те, чи зможемо ми врятувати національну культуру, яка відрізняє одну країну від іншої, чи станемо ми однорідними і що в такому випадку відбудеться з національними традиціями, що містяться в мові, і з історичною культурою.

Принцип глобалізації орієнтує на формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у поєднанні сучасних досягнень вітчизняної та світової юриспруденції, з урахуванням українського законодавства. Таким чином, глобальні екологічні, соціальні, культурні, етичні критерії повинні бути введені всередину культури професійно-правового спілкування, зберігаючи при цьому пріоритет вітчизняної культури. В умовах глобалізації система національної вищої освіти повинна виконувати роль чинника, який дозволяє не відставати від інших країн, йти з ними в ногу, і разом з тим, не розгубити національної самобутності, етнічної ідентичності та особливостей своєї культури.

Принцип фундаменталізації. Принцип фундаменталізації забезпечує глибину загальнофілософських, психологічних, загальнотеоретичних і спеціальних знань. Підхід до відбору змісту юридичної освіти з цих позицій дозволяє сформулювати у майбутніх правознавців систему професійних знань, загальнокультурний рівень, основи духовно-моральної культури а також, культуру професійно-правового спілкування. Тому фундаменталізація навчання вимагає ґрунтовної теоретичної та практичної підготовки майбутніх юристів уже у ВНЗ. У традиційній дидактиці цей принцип формулювався як зв'язок із життям, теорії з практикою. Таким чином, зміст навчання повинен відображати перетворення в економіці, політиці, культурі, тобто в тому реальному соціальному контексті, в якому відбувається життєдіяльність майбутніх фахівців. Систематичне ознайомлення з основними подіями країни, регіону, місця проживання має відбуватися через спілкування викладачів і студентів.

Фундаменталізація в навчанні передбачає науковість, повноту та глибину знань. Сучасний швидкий темп життя і технологій вимагає від людини високоінтелектуальної мобільності, дослідницького складу мислення, бажання та вміння постійно поповнювати свої знання відповідно до змін, які відбуваються в житті. Фундаментальні знання мають здатність повільніше застарівати, ніж знання конкретні, адже вони апелюють не стільки до пам'яті, скільки до мислення людини. Фундаментальність навчання вимагає систематичності змісту з основних галузей знань, оптимального співвідношення їх теоретичності та практичності, а практична направленість – моделювання цих знань на реальні ситуації в житті та діяльності людини. Вивчення найбільш сучасних та фундаментальних теорій є недостатнім для процесу навчання. Не менш важливі практичні знання, способи їх застосування, адже вони розширюють діапазон можливостей і збагачують особистий досвід, роблять теоретичні знання більш затребуваними у повсякденному житті. Основним результатом принципу фундаменталізації є розвиток свідомості та самосвідомості. Свідомість як сукупність понять, суджень,

оцінок, переконань направляє вчинки людини й одночасно сама складається під впливом поведінки та діяльності. У культурі професійно-правового спілкування принцип фундаменталізації може виявитися, якщо згадати про норми та традиції спілкування, про ті фундаментальні правила спілкування, що склалися історично і які зараз цілком природно відтворюються у нашому повсякденному, а також професійно-правовому спілкуванні.

Принцип дуальності. Перш за все, потрібно з'ясувати значення самого терміну. «Дуальність» означає "двуєдність, подвійність". Двоїсте навчання, як показує практика європейської системи освіти, є продуктом тісної взаємодії освітніх установ і роботодавців щодо успішної професійної та соціальної адаптації майбутнього фахівця. Студент вже на ранніх етапах процесу навчання включається у виробничий процес в якості працівника підприємства, організації, установи, який згідно з функціональними обов'язками розпоряджається виділеними ресурсами, несе посадову відповідальність, опановує професійні навичками, в певних випадках отримує заробітну плату.

Дуальна форма професійної освіти розглядається вченими як успішно адаптований до умов ринкової економіки освітній феномен. Сучасні світові тенденції вимагають нову форму підготовки фахівців на основі соціального партнерства підприємств і вищих навчальних закладів.

Аналіз світового досвіду дуального навчання створює передумови для реалізації найбільш ефективних її сторін в систему вищої юридичної освіти і в нашій країні.

При дуальному навчанні передбачається забезпечення на молодших курсах загальнотеоретичної бази, а на другому-третьому курсі - робота за індивідуальним планом, який містить практикоорієнтовані навчальні завдання, що вимагають виконання у виробничих умовах. До керівництва цією роботою можуть залучатися фахівці-практики.

Подібна форма організації навчання вимагає додаткових фінансових і трудових витрат з боку всіх учасників процесу, проте, вона дає і додаткові переваги для кожного з його учасників.

При дуальній цільову підготовку учень набуває на ранніх стадіях навчання певні професійні компетенції, а також такі особистісні якості, як уміння працювати в команді, навички оптимального вибору рішення, відповідальність за доручену ділянку діяльності. У процесі роботи він по-новому осмислює майбутню спеціальність і приймає обґрунтоване рішення про правильність вибору професії. Крім усього, майбутній фахівець при сумлінній праці може забезпечити собі додатковий дохід і стаж роботи, надзвичайно необхідний для працевлаштування в сучасних умовах.

Потенційний роботодавець, який має власне уявлення про фахівця, має можливість "втрутитися" в процес навчання, доповнюючи зміст навчання колом специфічних проблем для даного виду діяльності. Партнерство з навчальним закладом дає можливість ще на ранніх стадіях професійної підготовки оцінити потенційні кадрові ресурси і в разі явної невідповідності завчасно відмовити випускнику в роботі або ж зарахувати його на посаду з меншою заробітною платою. На нашу думку, даний принцип, безумовно, потрібно використовувати при

навчанні фахівців юридичного напрямку і необхідно його впроваджувати для освіти конкурентноздатних, кваліфікованих спеціалістів юридичної галузі. Також даний принцип забезпечить випускникам працевлаштування.

Висновок. Таким чином, розглянуті принципи у процесі навчання виступають у взаємозв'язку один з одним і функціонують як цілісна система. Будь-який принцип набуває свого дійсного значення лише у зв'язку з іншими. Вони виявляються одночасно на кожному етапі навчального процесу. Тільки сукупна дія методологічних принципів забезпечує правильне визначення завдань освіти, відбір змісту, форм, методів і засобів найбільш доцільної діяльності при формуванні культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. Структура принципів не є системою сталою, непорушною, тому ми не можемо говорити про неможливість її зміни, все повинно розвиватися і вдосконалюватися.

Література

1. Загвязинский, В.И. Теория обучения: совр. интерпретация: учебное пособие для пед. вузов по спец. «Педагогика и психология» /В.И.Загвязинский.-3-е изд.,испр.-М.:Академия, 2006.-192 с.
2. Гуманізація та гуманітаризація професійної освіти: Науково-методичний збірник /Ред. кол.: І.А.Зязюн, В.О.Зайчук, В.М.Доній, Н.Г.Ничкало, І.Л.Лікарчук, Є.М.Судаков. – К., 1995. – 160 с.
3. Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія. – К.; Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 234 с.
4. Педагогика как наука и как учебный предмет: Тез. докл. междунар. науч.-практ. конф. (26—28 сентября 2000 г.). Ч. 1. Тула: Изд-во Тул. гос. пед. ун-та, 2000. — 271 с.
5. Гуманізація та гуманітаризація професійної освіти: Науково-методичний збірник /Ред. кол.: І.А.Зязюн, В.О.Зайчук, В.М.Доній, Н.Г.Ничкало, І.Л.Лікарчук, Є.М.Судаков. – К., 1995. – 160 с.
6. Бодалев А.А. Психология общения. – М.: Издательство “Институт практической психологии”, Воронеж: НПО “МОДСК”, 1996. – 256 с.
7. Зязюн І.А. Педагогічна майстерність: Підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. — 2-ге вид., доітов. і переробл. — К.: Вища шк., 2004. — 422 с.
8. Гриценко, Л.И. Теория и практика обучения: интегративный подход: учеб. пос. для студ. высш. учеб. зав. / учеб. пособ. для студ. высш. уч.зав./ Л.И.Гриценко. – М.:Академия, 2008. – 240.
9. Ситаров, В.А. Дидактика: учеб. пособие для студ. высш. пед.учеб. завед./ В.А.Ситаров. – М.: Академия, 2002. – С. 216- 244.
10. Семенов О.М. Система професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури (в умовах педагогічного університету). Дис. ...докт.пед.наук: 13.00.04. – К., 2005. – 476 с.
11. Розвиток особистості в полікультурному освітньому просторі. Збірка матеріалів Міжнародного конгресу – IV Слов'янські педагогічні читання. – Черкаси: Вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2005. – 338 с.
12. Даниел Б. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М.: Academia, 1999. – 956 с.